

Mars 2018

## Ordlista med kulturhistoriska begreppsdefinitioner till miljöer av riksintresse för kulturmiljövården.

*Arbetsförstad*, Se **Stadsmiljö**

*Backstugubebyggelse*, Se **Malmbebyggelse**

*Badort*, Se **Rekreativmiljö**

**Begravningsplats**, Område anordnat och invigt som plats för gravar, urnor, minneslundar m.m. för olika religiösa samfund. Det präglas av olika tiders gravskick och parkideal, ofta med byggnader som kapell eller krematorium, samt med omgivande staket, mur eller häck. (Jfr **Kyrkomiljö**).

**Bergslagsmiljö**, Begreppet bergslag innefattade ursprungligen dels det område där särskild lagstiftning (bergslagen) gällde, dels en grupp bergsmän (ett bergslag). Bergsmännen bedrev bergsbruk, d.v.s. malmbrytning och järnframställning vid sidan av traditionellt jord- och skogsbruk. Gruvorna och/eller hyttorna ägdes ofta gemensamt. De äldsta skriftliga beläggen för bergslagen dateras till 1500-talet och benämningen har gett upphov till namnet Bergslagen – det område i Mellansverige där bergshandlingen särskilt blomstrade. (Jfr **Hytta/Hyttmiljö**, **Gruvmiljö**, **Bruksmiljö**, *Bergsmansby*, *Bergsmansgård*).

*Bergsmansby*, Se **Bymiljö**

*Bergsmansgård*, Se **Gårdsmiljö**

*Bodland*, Se **Fäbodmiljö**

**Borgmiljö**, Miljö med lämningar av befästa sätesgårdar eller krono-/biskopsägda borgar från medeltid eller senare. Många ligger utanför den egentliga bygden invid sankmarker, sjöar och kuster, de flesta strategiskt placerade invid gamla administrativa gränser och kommunikationsleder. Vissa borgar har samband med den lågtekniska järnframställningen (se **Fornlämningsmiljö**). Flertalet anläggningar var helt eller delvis uppförda i trä. I miljön kan ingå befästningsanordningar och byggnader, såsom vallar, vallgravar, kårntorn, bostadshus, stall- och förrådsbyggnader samt brunnar, bryggor och broläggningar. Vissa ortnamn kan markera läget för övergivna sätesgårdar och borgar. (Jfr **Fästnings- och skansmiljö**, **Slottsmiljö**).

*Bostadsområde*, Se **Stadsmiljö**

Mars 2018

**Boställsmiljö**, Samlingsbegrepp för helt eller delvis bevarade miljöer kring militära, ecklesiastiska och civila boställen. Militära boställen utgörs av indelningsverkets bostäder med karakteristiska uttryck för rangskillnader mellan officerare, underofficerare och meniga. Till ecklesiastiska boställen hör t.ex. präst-, biskops- och klockargårdar. Civila boställen utgörs av ämbets- och tjänstemannabostäder, såsom jägmästar-, länsmans- och kronofogdeboställen samt rektorsgårdar. (Jfr **Torp**).

**Bruksmiljö**, Bebyggelsemiljö med helt eller delvis bevarade produktionsanläggningar t.ex. hyttor och/eller smedjor för bearbetning av järnmalm eller för glasframställning. Dessa var från början vanligen privatägda. Miljön präglas oftast av reglerade vattenflöden och av en genomtänkt plan för bebyggelsen. Ägarens bostad är vid större bruk vanligen en centralt placerad bruksherrgård. Miljön omfattar byggnader för produktion, förvaring, transporter, administration samt personalbostäder, som ofta är regelbundet ordnade längs en eller flera bruksgator. I bruksmiljön ingår ofta gemensamhetsbyggnader t.ex. kapell, skola, sjukstuga, handelsbod, samt mindre jordbruk och odlingslotter. (Jfr **Tidigindustriell miljö, Hytta, Hyttmiljö, Gruvmiljö, Bergslag/Bergslagsmiljö**).

*Bruksort/Brukssamhälle*, Tätort som utvecklats ur en bruksmiljö.

*Brunnsmiljö*, Se **Rekreativmiljö**

*Bygdecentrum*, Se **Förindustriell centralort**

**Bymiljö**, Flera intill varandra belägna gårdar med tillhörande marker. Karaktäristiskt för bymiljön var ursprungligen samfällt nyttjade marker och funktionell samverkan. Framför allt avses här jordbrukets byar med sina, under äldre tid, tätt slutna blykärnor. Byarna indelas i tre huvudtyper efter det sätt som gårdarna ligger grupperade: plats- eller rundby, radby och klungby. Bybegreppet är inte enbart knutet till jordbruksnäringen, utan kan också förekomma i sammansättningar som t.ex. bergsmansby, gruvby, hantverksby.

*Plats- eller rundby*, Gårdar kring en torgbildning eller bred bygata. Platsbyarna kan bli mycket stora, med uppåt 40 gårdar, och förekommer särskilt i slättbygder.

*Radby*, Gårdar på en eller båda sidor om en väg eller längs med en älvstrand. Radbyar förekommer särskilt på Öland och i Norrland.

*Klungby*, Ofta ett stort antal gårdar som ligger oregelbundet placerade. Typen är vanlig i Mellansverige, särskilt i Dalarna.

*Bergsmansby*, By med bergsmännens gårdar och anläggningar grupperade kring eller nära den hytta som gemensamt nyttjades. Typiska byggnader för hyttedriften är kolhus, malm- och tackjärnsbodar, magasin och rostgropar. Till bergsmansgårdarna hörde sedvanliga ekonomibyggnader för det jord- och skogsbruk, som bedrevs under större delen av året. (Jfr *Bergsmansgård*, **Bergslag/Bergslagsmiljö**).

*Gruvby*, Bosättning kring en tidigindustriell gruvhantering som föranlett en viss fast bosättning. (Jfr **Gruvmiljö**)

*Hantverksby*, Bymiljö där hantverk för avsalu varit det dominerande näringsfånget och där jordbruk förekommit som binäring.

Mars 2018

*Kyrkby*, Se **Kyrkomiljö**

*Skärgårdsby*, Se **Kust- och skärgårdsmiljö**

*Centralbygd*, Se **Odlingslandskap**

*Dalgångsbygd*, Se **Odlingslandskap**

**Egna hem/Egnahemsområde**, Område med företrädesvis enhetligt utformade bostadshus med tillhörande tomt, som ägs av de boende eller upplåtits med tomträtt. Egnahemsområdena tillkom fr.o.m. 1800-talets slut på enskilda initiativ eller som en följd av bostadssociala reformer, främst för att bromsa inflyttningen till städerna och motverka emigrationen. Bebyggelsen uppfördes i planmässiga former i utkanten av städer och större tätorter. (Jfr *Jordbruksegnahem, Bostadsområde*).

*Ensamgård*, Se **Gårdsmiljö**

*Enskifteslandskap*, Se **Odlingslandskap**

*Epidemisjukhus*, Se **Institutionsmiljö**

*Farledsmiljö*, Se **Kommunikationsmiljö**

**Fasta fisken** (fiskeverke) utgörs av avspärningar av ett vattendrag eller fiskevatten för att leda eller tvinga in fisk i ett fångstredskap, vanligtvis avsett för vandringsfisk som lax, sik eller ål. De kan ha utgjorts av laxkar/laxkistor, värmane med lanor, ålbroar/ålgårdar, mjärdar, tenor m.m. Fasta fisken har använts sedan förhistorisk tid och många redskapsnamn lever kvar i ortnamn.

*Finnbebyggelse/Finngård*, Se **Gårdsmiljö**

*Fiskehamn*, Se **Fiskeläge**

**Fiskeläge**, Miljö med bebyggelse och/eller anläggningar där fisket varit utgångspunkt för lokaliseringen. I ett fiskeläge kan ingå hamn, uppdragsplats, bryggor, båtlänningar, båthus och torkställningar samt bostäder och bodar. I miljön kan också ingå ett kapell. Olika regionala benämningar förekommer, t.ex. *Fiskehamn*. (Jfr

**Kustsamhälle/Skepparsamhälle**).

*Gistgårdar/Gistvallar*, Anläggningar för torkning av nät. I de fiskelägen, där näten inte torkades genom att läggas ut på flata berghällar, utgörs gistgårdarna eller gistvallarna vanligen av rader av resta stolpar med klykor eller inborrade pinnar eller parvis uppställda stolpar med vågräta tvärsålar. Vid övergivna fiskelägen kan platsen för gistgården kännas igen på bevarade stolphål, stolpstöd i form av stenvallar eller s.k. gistgårdsrösen.

Mars 2018

*Säsongsfiskeläge*, Variant av fiskeläge med tillfällig bosättning under del av året.

*Fjällbygd*, Se **Odlingslandskap**

*Fornborg*, Se **Fornlämningsmiljö**

*Folkhögskola*, Se **Skol- och universitetsmiljö**

**Fornlämningsmiljö**, Samlingsbegrepp för såväl enstaka fasta fornlämningar som grupper av fasta fornlämningar med närmiljö. Olika perspektiv kan läggas till grund för avgränsning och definition av en fornlämningsmiljö, vilken kan bestå av:

- en enstaka fornlämning eller fornlämningslokal, som är av märklig karaktär ur ett lokalt, regionalt eller nationellt samhällsperspektiv.
- flera fornlämningar eller fornlämningslokaler från skilda perioder, som tillsammans ger ökad förståelse för människors livsföring och livsvillkor främst ur ett tidsperspektiv.
- flera fornlämningar och fornlämningslokaler med kronologisk samhörighet, som tillsammans ger ökad förståelse för människors livsföring och livsvillkor främst ur ett rumsligt perspektiv.

Definitioner av vissa kategorier av fornlämningsmiljöer:

*Fornborg*, Förhistorisk miljö med vallanläggningar, vars stommar vanligen varit kallmurade. Vallarna har förmodligen varit försedda med palissader av trä. Spår av fast bosättning förekommer både innanför vallarna och i fornborgens närområde. Till miljön hör även agrara lämningar, hålvägar, stigar m.m. Fornborgarna har tidigare ansetts vara befästningsanläggningar från järnåldern, men somliga började anläggas redan under bronsåldern, vissa var inhägnade kult- eller offerplatser, andra var befästa gårdar. På Öland och Gotland är runda flatmarksborgar vanliga, medan borgarna på fastlandet oftast är belägna på höjder.

*Forntida agrar miljö/Forn- och medeltida agrar miljö*, Område, där de bevarade lämningarna tillsammans ger en bild av agrart landskapsutnyttjande och landskapsutveckling under förhistorisk tid och/eller medeltid. Viktiga inslag är lämningar av olika markslag (åker-, hag- och ängsmark samt övrig utägomark), brukningsvägar, hägnader, källor eller grävda brunnar. Till miljön hör även äldre ortnamn. Exempel på bevarade lämningar är röjningsrösen (hackerör), stenröjda ytor, stensträngar, ängen, odlingsterrasser och parceller (parcellbildning eller enstaka parceller). Andra företeelser är boplatslämningar (skärvtenshögar, husgrundsterrasser), hållristningslokaler och skålgropsförekomster, gårds- och bytomter (ödesböl), förhistoriska och/eller kristna gravplatser. (Jfr **Odlingslandskap**).

*Forntida farledsmiljö/Forn- och medeltida farledsmiljö*, Äldre farleder markeras av fyrplatser och sjömärken, dragrännor och kanallämningar, men även av hamnar, fiskelägen och båtlämningar. Till miljön hör även kapell, begravningsplatser, labrynter och olika ristningar i hällar samt vrak. Bevarade ortnamn bidrar också med viktig information. (Jfr *Farledsmiljö*).

*Forntida kustmiljö/Forn- och medeltida kustmiljö*, Fornlämningsmiljö med lämningar av anläggningar och bosättningar, knutna till marina näringar, såsom jakt och fiske. Exempel på karaktäristiska lämningar är labrynter, tomtningar, hamnar, fiskelägen och båtlämningar, men även vissa gravar, t.ex. rösen i kustnära lägen, som kan ha fungerat som sjömärken. (Jfr **Fiskeläge, Kust- och skärgårdsmiljö**).

Mars 2018

*Forntida vägmiljö/Forn- och medeltida vägmiljö*, En forntida vägmiljö bildas av vägar, vandringsleder och fågator. Vägar har, förutom för långväga kommunikation (Eriksgatan och pilgrimsleder), använts som kyrko- eller sockenvägar, bruksvägar till utmarker och svedjor och som kvarnvägar och vintervägar i skogsmark. Vägsträckningarna kan skönjas i form av stenröjda eller nedslitna markpartier (hålvägar) samt helt eller delvis bevarade terrasserings- och vägbankar, broar och kavelbroar (vägbeläggning av trä). Intill vägar finns väghållningsstenar, milstenar, minnesstenar och runstenar. I vägmiljöerna ingår även hägnadssystem som stensträngar, gärdesgårdar mm. (Jfr *Vägmiljö*).

*Fångstmiljö*, Miljö med lämningar av fångstkultur, t.ex. boplatser av stenålderskaraktär, ofta belägna utmed nutida eller äldre strandnivåer, samt fångstgropar, hållbilder och gravar. Miljöerna är särskilt vanliga i anslutning till de norrländska älvdalsbygderna.

*Hällbildsmiljö*, Miljö, där hällristningar eller hällmålningar utgör de framträdande eller dominerande elementen. I miljön kan ingå boplatser och gravar, främst från sten- och bronsålder.

*Lågteknisk järnframställningsplats*, Område med lämningar efter olika verksamheter, som ingick i den lågtekniska processen (blästerbruk) att framställa järn ur sjö- och myrmalm och s.k. rödjord, samt ibland bergmalm. Järnframställningsplatserna lokaliserades i närheten av råvarutillgångarna, d.v.s. i skogsbygd, nära sjöar och myrar. Framställningsmetoden föregick den medeltida masugnprocessen, men förekom i marginalområden också parallellt med den ända in på 1800-talet. Exempel på bevarade lämningar är malmupplag, kolningsgropar, rostningsgropar, rester av reduktionsugnar, fällstenar samt slagghögar (slaggvarp). På järnframställningsplatserna har ibland också smidesverksamhet förekommit.

*Förindustriell produktionsmiljö*, Miljö kring arbetsplatser och anläggningar för småskalig verksamhet med karaktär av manufaktur. De äldsta kända stenbrotten togs upp redan under stenålder. Från forn- och medeltid härrör smidesplatser/smedjor, anläggningar för framställning av träkol, tjära och järn (jfr *Lågteknisk järnframställningsplats*) och för linberedning, vattendrivna kvarnar för smideshammare, sågar och vadmalsstamper samt väderkvarnar för malning av säd (jfr **Kvarnmiljö**). Till miljön hör även anläggningar knutna till sillfiskets högkonjunktur, framför allt under medeltid. Vissa verksamheter har ingått i gårds- och bomiljöer (jfr **Bymiljö**, **Gårdsmiljö**), andra i den tidiga urbana miljön (jfr **Stadsmiljö**). (Jfr **Tidigindustriell miljö**).

*Fritidshusområde*, Se **Rekreativmiljö**

*Fruktodling*, Se **Trädgård**

*Fullåkersbygd*, Se **Odlingslandskap**

*Fångstmiljö*, Se **Fornlämningmiljö**

**Fäbod/Fäbodmiljö**, Utmarksbebyggelse till gård eller by. Syftet med fäbodsystemet var att säsongvis förbättra gårdens produktion genom att bl.a. utnyttja skogsbetena. Systemet är känt sedan medeltiden. Fäbodarna består ofta av timrade bostadshus och ekonomibyggnader. Fäbodarna drevs främst av kvinnor och förknippas primärt med

Mars 2018

mjölkförädling och bete, men även med t.ex. hantverk. I vissa trakter kom fåbodarna att utvecklas till byar. Regionalt förekommer olika fåbodtyper som hem- och långfåbodar. I bl.a. Hälsingland ingick fåbodarna i ett komplext system med bolbyar, bodland och fåbodar mellan vilka man flyttade säsongvis för att kunna utnyttja byns/gårdens marker optimalt. En del fåbodar används idag som jakt- och fritidsbostäder.

**Fästnings- och skansmiljö/Fästningsmiljö/Skansmiljö**, Miljö, kännetecknad av militär anläggning, uppförd för att motstå belägring och anfall utifrån. Befästningarnas utformning förändrades i takt med militärteknikens utveckling. En fästning är permanent bemannad av en militär styrka (garnison), till skillnad från en skans, som inte bemannades i fredstid. Fästningar benämns ibland efter ändamålet: gräns-, kust-, förråds- och spärrfästningar. (Jfr **Borgmiljö**, **Militär miljö**).

*Fästningsstad*, Se **Stadsmiljö**

**Förindustriell centralort**, Speciell ortstyp, ofta med förhistoriskt ursprung, som helt eller huvudsakligen präglades av ämbetsmannagårdar och institutioner. Den sammanfaller ofta med ett sockencentrum och har ibland tecken på äldre centralitet som t.ex. monumentala fornlämningar, tingsplats, handelsplats m.m. Benämningen *bygdecentrum* används synonymt. (Jfr **Sockencentrum**, **Stadsmiljö**, **Tätort**).

*Förindustriell produktionsmiljö*, Se **Fornlämningsmiljö**

*Förläggargård*, Se **Gårdsmiljö**

*Förort*, Se **Stadsmiljö**

*Förstad*, Se **Stadsmiljö**

*Garnisonsstad*, Se **Stadsmiljö**

*Gatehusbebyggelse*, Se **Malmbebyggelse**

*Gistgårdar/Gistvallar*, Se **Fiskeläge**

*Gruvby*, Se **Bymiljö**

**Gruvmiljö**, Miljö kring gruvor som, förutom gruvhål, även kan omfatta helt eller delvis bevarade anläggningar för uppfordring, transporter och energiförsörjning, t.ex. gruvlavar, uppfordringsverk, pumpar, stånggångar- och skrotstensvarp. I miljön ingår även administrationsbyggnader, verkstads- och industrilokaler, malmbodar m.m.

Mars 2018

Gruvdriften kan ibland ha givit upphov till ett gruvsamhälle i nära anslutning till gruvan. Ibland har gruvmiljöerna utvecklats till en industrimiljö eller ett *Industrilandskap*. (Jfr **Bergslag/Bergslagsmiljö**).

*Gruvsamhälle*, Tätort, som uppstått i anslutning till malmbrytning i närliggande gruvor.

**Gränsbygd**, Område vid Sveriges nuvarande och/eller äldre riksgränser, där byggnadsskick och markanvändning präglats av ömsesidig påverkan. I gränsbygderna kan också befästningsverk och andra försvarsanordningar förekomma. De äldre vägarna genom gränsbygderna har ofta haft en betydande historisk roll. (Jfr **Borgmiljö**, **Fästnings- och skansmiljö**).

**Gårdsmiljö**, Miljö med flera byggnader, som omfattar bostadshus och ekonomibyggnader för jord- och skogsbruk, samt trädgård, gårdstun, stallbacke m.m. Under förindustriell tid och in på 1900-talet ingick i en större gård, utöver ladugård, stall och loge, en mängd byggnader för speciella ändamål i gårdens självhushåll som t.ex. smedja, bykhus, brygghus och olika slags förråd. Gårdsmiljöerna, uppvisar tydliga regionala skillnader vad gäller byggnadernas utformning och placering. De tre grundtyperna utgörs av den sydsvenska, den götiska och den nordsvenska gården. De regionala särdragen försvann under efterkrigstiden i samband med jordbrukets strukturrationalisering, men många ursprungliga gårdsmiljöer finns ännu bevarade.

*Bergsmansgård*, Gård ägd och brukad av bergsmän. Mangårdsbyggnaden har ofta brygghus och bod på ömse sidor. Den är vanligen timrad i två eller två och en halv våning och har gjutjärnsskorstenar. (Jfr **Bergslagsmiljö**, **Bymiljö**).

*Ensamgård*, Gård som inte ingår i en by. (Jfr **Bymiljö**).

*Finngård/Finnbebyggelse*, Gårdar i "Finnskogarna" i Svealand och södra Norrland, som anlagts av inflyttade östfinska svedjebrukare under 1500- och 1600-talen. Finngårdarna ligger som regel i höjdlägen i skogsmarkerna och består av ett flertal byggnader. Den karaktäristiska enrummiga rökstugan/rökportet, som var en kombination av bostad, bastu och ria, finns ibland bevarad.

*Förläggargård*, Gård ägd av förläggare, som var mellanhand eller distributör i ett förlagssystem, d.v.s. närmast industriell tillverkning i hemmen. De förläggargårdar som uppfördes under 1800-talet i Sjuhäradsbygden för textiltillverkning har ett enhetligt byggnadsskick med stora timrade mangårdsbyggnader med träpanel, uppförda i två eller två och en halv våningar. Förläggarverksamheten upphörde vid 1800-talets slut.

*Hamn- och sjöfartsstad*, Se **Stadsmiljö**

*Handelsplats*, Se **Marknadsplats**

*Handelsträdgård*, Se **Trädgård**

*Hantverksby*, Se **Bymiljö**

**Herrgårdsmiljö**, Större egendom med ståndsmissig bebyggelse med huvudbyggnad (corps-de-logi), vanligen med flyglar, centralt placerad i en estetiskt planerad omgivning med park, ekonomibyggnader och personalbostäder av

Mars 2018

skilda slag. Herrgårdsparken är ofta anlagd med alléer, orangeri, lusthus och nyttoträdgårdar. I herrgårdsmiljön ingår storskaliga produktionsmarker och ofta ädellövskog. I miljön ingår även arrendegårdar, torp, olika produktionsanläggningar och ibland också skola och handelsbod. I några fall förekommer järnväg med stationshus, som ursprungligen uppförts speciellt för godsets behov. Ofta finns lämningar efter tidigare byar och torp, som avhysts vid godsbildningen. Redan under medeltiden fanns stormannagårdar, benämnda säterier eller sätesgårdar. Fr.o.m. 1561 blev säterierna befriade från skatt och därmed förbehållna frälset. Först 1810 blev det tillåtet även för ofrälse att inneha säterier. Benämningen herrgård används dels om sätesgårdar, dels om gårdar med ståndsmässig bebyggelse från senare tid. (Jfr **Park, Slottsmiljö**).

*Herrgårds-/Slottslandskap*, Större sammanhängande område med två eller flera slotts- eller herrgårdsmiljöer. (Jfr **Herrgårdsmiljö, Slottsmiljö**).

*Husmansbebyggelse*, Se **Malmbebyggelse**

**Hytta/Hyttmiljö**, Helt eller delvis bevarad smältugn, med omgivande närmiljö, för framställning av metaller eller glas. Masugnen, för smältning av järnmalm, började användas under tidig medeltid och ersatte med tiden helt blåsterbruket. (Jfr *Lågteknisk järnframställningsplats*). Begreppet hytta omfattar både ugnen och anläggningen, med bl.a. kolhus och magasin, rostugnar och slagghögar. I vissa fall ingår även hammarsmedjor i miljön. I Bergslagen ingår ordet hytta i många ortnamn. En glashytta innehåller förutom ugn även en verkstad för blåsning, gjutning och annan bearbetning av glasmassa och glas. (Jfr **Bergslagsmiljö, Bergsmansby, Bruksmiljö, Tidigindustriell miljö**).

*Hällbildsmiljö*, Se **Fornlämningsmiljö**

**Industrimiljö** (*Industrialanläggning*), Miljö med industri- och produktionslokaler samt tekniska system för materialtransporter och energiförsörjning m.m. En industrialanläggning karaktäriseras av storskaliga byggnader och konstruktioner. Hit kan även räknas kraftverk, ångkvarnar, siloanläggningar, kanaler och konstruktioner för flottning. Även personalbostäder eller ett samhälle/tätort med ursprung i en industriell verksamhet kan ingå i en industrimiljö. (Jfr **Tidigindustriell miljö, Industristad**).

*Kraftverksmiljö*, Miljö med kraftverk och tillhörande fördämningar, transformatorer, ledningar m.m. samt personalbostäder, föreningslokaler och serviceinrättningar.

*Industrilandskap*, Sammanhängande område som är präglad av storskalig industriverksamhet. Det karaktäriseras av olika funktionellt gestaltade anläggningar och byggnader samt olika energiförsörjnings- och transportsystem. I ett industrilandskap kan ingå t.ex. stora industribyggnader, skorstenar, slagghögar och andra avfallsdepositioner. I ett industrilandskap kan även finnas en tätort som har sitt upphov i områdets industriella verksamhet.

*Industristad*, Se **Stadsmiljö**



Mars 2018

**Institutionsmiljö**, Miljö med offentlig eller privat institution för samhällsnyttig verksamhet inom t.ex. vård, fostran eller utbildning. Miljön har ofta en enhetligt utformad och sammanhållen bebyggelse med omgivande park. (Jfr **Skol- och universitetsmiljö**).

*Barnkoloni*, Sommarhem, ursprungligen för kläna och fattiga barn, främst från storstäderna. Verksamheten startade i slutet av 1800-talet och drevs i början främst av församlingar och föreningar. Både äldre och för ändamålet uppförda byggnader kan ingå i miljön liksom trädgårdsanläggningar och bad- och sportanläggningar.

*Sjukhus/Sjukhusanläggning/Sjukhusområde*, Vårdinstitution, uppbyggd antingen av ett sammanhängande komplex med längor (korridorsystem) eller av friliggande byggnader (paviljongsystem). Sjukhusens utformning karaktäriseras från 1930-talet av alltmer tekniskt avancerade och rationella lösningar. Länssjukhusen (lasaretten) uppfördes i residensstäderna fr.o.m. 1700-talet.

*Epidemisjukhus*, Sjukhus, vanligen i isolerat läge för vård av smittsamma sjukdomar, t.ex. difteri.

*Sanatorium*, Vårdinstitution med tillhörande ligghallar, uppförda fr.o.m. 1890-talet för vård av tuberkulos(lungsots)patienter, samt tillhörande personalbostäder. Ofta lokaliserades sanatorierna högt i barrskogsterräng, där klimatet ansågs ha en särskilt gynnsam inverkan. Fr.o.m. 1950-talet, då sjukdomen gått tillbaka, har sanatorierna successivt avvecklats och fått andra funktioner.

*Jaktvilla*, Se **Rekreativmiljö**

*Jordbruksegnahem*, Se **Småbruk**

*Järnvägsmiljö*, Se **Kommunikationsmiljö**

*Järnvägsstad*, Se **Stadsmiljö**

*Kanalmiljö*, Se **Kommunikationsmiljö**

*Kapell*, Se **Kyrkomiljö**

**Kloster/Klostermiljö**, Miljö med klosteranläggningar, i huvudsak uppförda under den katolska tiden. I miljön kan ingå följande komponenter: klosterkyrka, konventsbyggnader, ekonomibyggnader, trädgårdar, dammar och kapell. Vid reformationen och senare raserades eller ombyggdes klostren och av de flesta anläggningarna återstår idag endast ruiner. Flera klosterkyrkor har bevarats p.g.a. att de blev församlingskyrkor.

*Klungby*, Se **Bymiljö**

**Kognitiv miljö** (*Kognitivt landskap*), Miljö med märkliga naturbildningar eller formationer, till vilka ha knutits folkliga, magiska eller religiösa föreställningar. Med kognitiv miljö avses även platser för historiska händelser, vilka givit upphov till muntliga traditioner, samt platser med personhistorisk anknytning som t.ex. konstnär- eller författarhem.

Mars 2018

*Kolonat, Se Småbruk*

**Koloniträdgårdssområde**, Sammanhängande kommunalägt område, uppdelat i små lotter för trädgårdsodling. Koloniträdgårdssområdena anlades i anslutning till städer och större tätorter för husbehovsodling av frukt, grönsaker och nyttoväxter. Karaktäristiskt för koloniträdgårdssområdena är små stugor och/eller redskapsförråd på tomter med fruktträd, trädgårdsland och planteringar. Kolonistugorna är antingen individuellt utformade eller uppförda enligt olika mönsterritningar. Merparten av koloniträdgårdssområdena tillkom under perioden 1900-1945.

**Kommunikationsmiljö**, Miljö, som präglas av kommunikationssystem från olika tider med tillhörande tekniska anläggningar och servicesystem.

*Farledsmiljö*, I en farledsmiljö ingår fyrar, sjömärken, båkar, kummel, prickar, hamnar och lots- och tullstationer eller lämningar efter dessa. I miljön kan också ingå lastageplatser och samhällen från senare tid. (Jfr *Forn- och medeltida farledsmiljö*, **Kust- och skärgårdsmiljö**).

*Järnvägsmiljö*, I en järnvägsmiljö ingår broar, banvallar, stationsområden (stationsbyggnader och bangårdar) samt hållplatser. I miljön kan även ingå samhällen, som vuxit fram i samband med järnvägens tillkomst. (Jfr *Järnvägsstad*).

*Kanalmiljö*, Farled med grävda partier och anslutande sjösystem, slussar och andra tekniska anläggningar. Till miljön hör slussvaktarbostäder och serviceanläggningar. I anslutning till miljön kan även finnas närliggande samhällen.

*Vägmiljö*, I en vägmiljö ingår alléer, broar, milstolpar, väghållningsstenar, gästgiverier, skjutshåll och senare tiders serviceanläggningar m.m. (Jfr *Forntida vägmiljö*).

*Kraftverksmiljö, Se Industrimiljö*

*Kronolägenhet, Se Småbruk*

**Kungsgård**, Större jordbruksfastighet i statlig ägo. De äldsta kungsgårdarna bildade en storskalig förvaltningsstruktur. De utgjorde regionala replipunkter för kungen och hans krets i anslutning till dennes makt- och myndighetsutövning. Inom ramen för Indelningsverket uppläts många kungsgårdar på 1600-talet som boställen åt högre militärer. Kungsgårdarna har vanligen ståndsmässiga mangårdsbyggnader, stora ekonomibyggnader och omfattande jordbruksmarker. I vissa fall finns endast lämningar bevarade.

*Kurort, Se Rekreativmiljö*

**Kust- och skärgårdsmiljö** (*Kust- och skärgårdsskap*), Natur- och kulturlandskap, präglad av närheten till havet och större insjöar. Det karaktäriseras av fiske, sjöfart, ofta i kombination med jordbruk och anläggningar som hör till dessa näringar, samt från senare tid rekreativmiljöanläggningar. I miljön kan även ingå monumentalt placerade fornlämningar, försvarsanläggningar och kyrkor. (Jfr *Badort, Farledsmiljö, Fiskeläge, Forntida kustmiljö, Kustsamhälle/Skepparsamhälle, Skärgårdsby*).

Mars 2018

*Skärgårdsby* avser en bymiljö präglad av den speciella näringsstrukturen som uppkommer i en kust- och skärgårdsmiljö.

*Kust- och skärgårdsstad*, Se **Stadsmiljö**

**Kustsamhälle/Skepparsamhälle**, Bebyggelse vid hamn, präglad av kustens näringar som fiske och småskalig rederi- och sjöfartsverksamhet. I miljön ingår magasin, sjöbodan, bryggor och kajer. I skepparsamhällena utgörs bebyggelsen främst av kaptens- och skeppargårdar. (Jfr *Fiskeläge*).

**Kvarnmiljö**, Miljö kring helt eller delvis bevarade vatten- och väderkvarnsanläggningar med tillhörande ekonomibyggnader. Vattenkraften var från medeltiden fram till mitten av 1800-talet den viktigaste energikällan för att driva mjölkvarnar, sågar, hammare eller stampverk. De två mekaniska huvudtyperna är skvaltkvarnar (skvaltor) och hjulkvarnar. I miljön kring vattenkvarnen finns fördämningar, dammar samt rännor för att leda vattnet till kvarnhjulet. Vindkraften utnyttjades främst för malning av säd. Väderkvarnen är i Skandinavien belagd från medeltiden. De vanligaste typerna är stolpkvarn (stubbamölla) och hättkvarn (holländare). (Jfr *Förindustriell produktionsmiljö*).

**Kyrkomiljö**, Miljö kring kyrklig byggnad med bebyggelse och anläggningar för kyrkans bruk, som t.ex. kyrkogård, stigluckor, klockstapel, gravkapell samt kyrkbacke, kyrkstallar, tiondelada, sockenmagasin, prästgård och klockaregård med tillhörande trädgård. Kyrkomiljön kan även bestå av lämningar av sådan bebyggelse och miljö. (Jfr

**Sockencentrum, Kyrkstad**).

*Kapell*, Mindre gudstjänstlokal, som är en extra kyrkobyggnad (annex) i en församling utan egen kyrkoherde. Gravkapell är en vanligen fristående byggnad på en kyrkogård, som inrymmer rum för jordfästning, bisättning, kylrum m.m. Brukskapell, gårdskapell och slottskapell har uppförts av brukets, gårdens eller slottets ägare för den egna familjen och de anställda i direkt anslutning till anläggningen. I många fall har sådana kapell senare övertagits av en församling. Under medeltiden fanns helgonkapell, vägfararkapell och vallfartskapell, som också fungerade som härbärgen och skydd för resande och pilgrimer. Kapell fanns även vid marknadsplatser och privata gårdar. Många kapell ligger idag i ruiner.

*Kyrkby*, Den by i socknen där sockenkyrkan är belägen. Kyrkbyn karaktäriseras ofta av en mer eller mindre väl bevarad kyrkomiljö.

*Kyrkogård*, Avgränsad eller inhägnad begravningsplats, oftast i anslutning till kyrka eller kapell. Äldre kyrkogårdar omges av bogårdsmurar, ibland med stigluckor. De flesta kyrkogårdar är parklikt anordnade med gravkvarter, gångar, häckar och lövträd. På 1900-talet uppstod skogskyrkogårdar, anlagda i vårdad naturterräng. På kyrkogården finns gravvårdar och gravkapell av olika typer, kolumbarium, urnlund, urnmur samt ofta en i senare tid inrättad minneslund, (Jfr **Begravningsplats**, *Kyrkotomt*).

*Kyrkoruin*, Murad kyrkobyggnad som förfallit eller skadats, så att endast delar av murverket återstår ovan jord. (Jfr *Ödekyrka*).

*Kyrkotomt*, Område kring en kyrkobyggnad, vilket hör samman med byggnadens funktion och miljö och som inte är begravningsplats. Området har ofta parkkaraktär. (Jfr **Begravningsplats**, *Kyrkogård*).

Mars 2018

**Ödekyrka**, Kyrkobyggnad tagen ur bruk, ofta förfallen, men med bevarad taktäckning. Flertalet ödekyrkor har efter att ha varit övergivna under en längre period renoverats och åter tagits i sporadiskt kyrkligt bruk. (Jfr *Kyrkoruin*).

**Ödekyrkogård**, Kyrkogård tagen ur bruk, ofta i anslutning till ödekyrka eller kyrkoruin.

**Kyrkstad**, Tät bebyggelse med stugor och/eller kåtor för övernattnings samt bodar och stall i anslutning till kyrka eller kapell. Kyrkstäder har förekommit sedan 1600-talets början, företrädesvis i Norrland, och byggts av sockenborna för att nyttjas vid kyrkobesök, marknader, sockenstämmor, ting eller skatteuppbörd. Genom senare arvsskiften har varje stuga ofta ett stort antal andelsägare. (Jfr **Kyrkomiljö**).

*Kärnbygd*, Se **Odlingslandskap**

**Köping**, Tätort med speciella rättigheter och administrativ särställning, normalt med stadsmässiga drag i planering och byggande. De äldsta köpingarna tillkom 1620 och var lydköpingar, d.v.s. lydde under en stad, vars borgare kunde bedriva handel i köpingen. Senare inrättades friköpingar, som inte var beroende av någon stad och där vem som helst hade rätt att bedriva handel och hantverk utan skråtvång och olika regleringar. I och med kommunallagarna och näringsfriheten på 1860-talet infördes ett nytt köpingbegrepp. Köpingen/köpingkommunen bildade egen kommun där byggnads- och brandstadgorna skulle gälla och efter särskilt beslut även andra av de s.k. stadsstadgorna. (Jfr **Municipalsamhälle, Tätort**).

*Laga skifteslandskap*, Se **Odlingslandskap**

*Lågteknisk järnframställningsplats*, Se **Fornlämningsmiljö**

**Malmbebyggelse**, Miljö med enkla bostads- och ekonomibyggnader främst från 1700- och 1800-talen på byarnas samfälliga mark, ofta i utkanten av bykärnan. Invånarna utgjordes av bondesamhällets obesuttna samt ibland av hantverkare, sjömän, fria arbetare m.fl. *Tå-*, *utanvids-*, *gatehus-*, *backstugu-* och *husmansbebyggelse* är olika regionala benämningar för detta begrepp.

**Marknadsplats**, Officiellt fastställd plats utanför städerna för regelbundet återkommande marknader. Marknaderna låg i anslutning till äldre kommunikationsleder och ofta i gränsen mellan olika bygder. En del marknader var speciellt inriktade på avsalu av vissa varor. På en marknadsplats kan finnas marknadsstånd och bodar. Till platsen har ibland knutits skjutshåll, gästgiverirörelser och olika myndighetsfunktioner som t.ex. ting.

*Handelsplats*, Mötesplats under forn- och medeltid för handel och därmed sammanhängande aktiviteter. De förhistoriska handelsplatserna var ofta knutna till stormannagårdar och till platser med goda kommunikationer. Under medeltiden strävade statsmakten att styra och begränsa handeln till städerna. Olaga handel utanför städerna förekom, främst i de norra delarna av landet. Under 1500- och 1600-talen fick kronan ökad kontroll över den illegala handeln, t.ex. genom att vissa av de viktigare handelsplatserna fick stadsrättigheter medan andra ersattes av en nyanlagd stad i handelsplatsens närhet.

Mars 2018

**Militär miljö**, Samlingsbegrepp för helt eller delvis bevarade militära anläggningar som befästningar, exercishedar, kasernområden, örlogsstationer, flygbaser m.m. Bebyggelsen karaktäriseras av kaserner, administrativa byggnader och förråd. Till en militär miljö kan höra en stad eller tätort som är präglad av den militära närvaron. (Jfr **Fästnings- och skansmiljö, Stadsmiljö**).

**Municipalsamhälle**, Tätort med speciella rättigheter och viss administrativ särställning normalt med stadsmässiga drag i planering och byggande. Municipalsamhällena tillkom i och med kommunallagarna och näringsfriheten på 1860-talet. De skulle tillämpa valda delar av de s.k. stadsstadgorna men bildade, till skillnad från köpingarna, inte egen kommun. (Jfr **Köping, Tätort**)

*Stationssamhället* är en form av municipalsamhälle, som vuxit fram som en direkt följd av järnvägsetableringen på orten. (Jfr *Järnvägsstad*).

*Nybygge*, Se **Småbruk**

**Odlingslandskap**, Samlingsbegrepp för olika landskapstyper, som präglas av agrar verksamhet med lång kontinuitet. I miljön ingår produktionsmarker, bebyggelse- och vägmiljöer.

*Centralbygd/Kärnbygd*, Område, präglad av lång bruknings- och bebyggelsekontinuitet. Ekonomiska och kommunikationsmässiga fördelar har medfört att för bygden gemensamma centralfunktioner, såsom tingsplatser, kyrkor, handelsplatser mm., lokaliserats till den relativt begränsade centralbygden.

*Dalgångsbygd*, Landskap, präglad av lång jordbrukskontinuitet i en dalgång, vars grundstruktur av byar och gårdar vanligen bildats under yngre järnålder/tidig medeltid. Vägnät, sockencentra m.m. kan vanligen följas tillbaka till medeltiden. (Jfr *Ålvdalsbygd*).

*Enskifteslandskap*, Landskap med karaktäristiskt regelbunden fördelning av brukningsenheter, vilka fått all sin mark samlad i ett enda skifte. Enskiftet genomfördes under tiden 1803-1827, främst på de stora fullåkersslätterna i södra Sverige, där det ersatte de traditionellt splittrade ägoskiftena. Enskiftet innebar vanligen en radikal omvandling av det äldre kulturlandskapet.

*Fjällbygd*, Landskap där jordbruk bedrivits på fjällnära och mindre odlingsvärd mark med kärvt klimat. Fjällbygden koloniserades sent och många gånger anlades gårdarna på gamla renvallar. Det småskaliga jordbruket baserades på boskapsskötsel. Myrslåttern på de vidsträckta utmarkerna hade avgörande betydelse. Jordbruket kombinerades med jakt, fångst, fiske, handel och ibland även med renskötsel.

*Fullåkersbygd* eller *slättbygd*, Landskap där praktiskt taget all mark (utom vägar och tomtmark) användes till åker. Kallades tidigare även för helåkersbygd och kan omfatta större eller mindre sammanhängande odlingsbygder.

*Laga skifteslandskap*, Landskap, vanligen i centralbygder, med välarronderade ensamgårdar som flyttats ut från gemensamma blykärnor i samband med laga skiftet. Syftet med laga skiftet var att skapa större sammanhängande ägor och det började genomföras år 1827. Karaktäristiska landskapselement är rätvinkliga lokala vägnät, tydliga stenhägnadssystem och öppna diken.

Mars 2018

*Odlingslandskap med övervattnade slättermarker*, Landskap, präglat av naturliga slättermarker, som ökade höproduktionen genom naturlig variation av vattennivåerna. Översilningsmarkerna började utnyttjas främst under 1800-talet i norra Sveriges inland.

*Skogsbygd*, Landskap, vars jordbruksmark ligger på mindre odlingsvärd, ofta stenbunden mark som varit utmärkt för den äldre centralbygden. Kolonisationen har vanligtvis skett i samband med allmänna försörjningskriser.

Skogsbygdens utveckling har berott på invånarnas förmåga att kombinera olika näringar. (Jfr

**Finnbebyggelse/finngård**).

*Ålvdalsbygd*, Landskap med bördiga sedimentjordar, som huvudsakligen utnyttjats för jordbruk. I miljön kan ingå lämningar från flottningsepoken, som länsar, ledarmar, fördämningar m.m. samt fasta fisken. Bebyggelsen har ofta radbykaraktär med ägorna samlade i långsmala ägofigurer tvärs över dalgången i ett för övrigt sammanhängande och öppet odlingslandskap. (Jfr *Dalgångsbygd*)

*Övergångsbygd*, Landskap på gränsen mellan skogsbygd och öppen bygd. Grundstrukturen av byar och gårdar omfattar ofta spår av olika binärningar. Vagnät, sockencentra m.m. kan ha lång kontinuitet. I sydligaste Sverige har benämningen *risbygd* samma innebörd.

**Park**, Ett markområde som ofta är större än en trädgård och främst är ägnat promenader och/eller rekreation. En park kan vara privat eller offentlig. Den kan ha en geometrisk grundplan som t.ex. barockparken med parterrer och boskékvarter. En park kan även ha en plan med friare utformning med stora gräsytor, trädgångar, vindlande gång- och körvägar som den engelska parken. Viktiga inslag är kanaler, dammar, fontäner, skulpturer, paviljonger och andra mindre byggnader. Termen används idag i en rad sammansättningar: naturpark, stadspark, nöjespark, nationalpark, djurpark etc. (Jfr **Trädgård**).

*Platsby*, Se **Bymiljö**

*Radby*, Se **Bymiljö**

*Regementsstad*, Se **Stadsmiljö**

**Rekreativmiljö**, Område eller samhälle med olika anläggningar och bebyggelse för rekreation, friluftsliv och turism.

*Badort*, Samhälle i anslutning till olika badmöjligheter. Badorterna tillkom i samband med den framväxande turismen under 1800-talets andra hälft och senare. Karaktäristiska inslag är badhus, societetshus och villor med balkonger och verandor, ofta med lövsågeridekorer ("snickarglädje"), samt badplatser, strandpromenader, parker, planteringar m.m.

*Fritidshusområde*, Område för säsongboende, ofta i anslutning till tätort. Bebyggelsen består av småhus och/eller sportstugor, vanligen styckebyggda. Områdena utgörs av grönområden, ofta inte planlagda och med begränsad kommunalteknisk service. Fritidshusområdena är företrädesvis tillkomna under perioden 1920-1960.

*Jaktvilla*, Större egendom framför allt i fjällvärlden, som i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet förvärvats av storföretagare som bas för jakt och fiske i rekreationssyfte. Till egendomen hör vanligen bostäder för jägare och tjänstefolk, stall, hundgårdar, båthus m.m., i byggnadsstilar som ofta starkt avviker från den lokala byggnadstraditionen.

Mars 2018

*Kurort/Brunnsmiljö*, Hälsö- och rekreationsanläggning kring hälsobrunn med brunnshotell, brunnshus och behandlings- och sällskapslokaler, bostäder för gäster/patienter och personal, samt tillhörande park. Hälsobrunnarna har anlagts från 1600-talet till tidigt 1900-tal såväl i lantliga miljöer som i anslutning till tätorter. De är vanligtvis av högreståndskaraktär.

*Sommarnöjesmiljö*, Område, ofta i anslutning till vatten, med villalikhande och individuellt utformad bebyggelse för säsongsböende. Karaktäristiskt för sommarnöjesmiljöerna är bebyggelsens utformning med balkonger och glasverandor, lövsågeridekorer ("snickarglädje"), rik panelarkitektur, lusthus, uthus, bad- och båthus, bryggor, bersåer, altaner och anlagda trädgårdar. Merparten av dessa borgerliga miljöer är tillkomna under perioden 1880-1920.

*Turistanläggning*, Anläggning för fritidsboende eller annan turistservice i anslutning till sevärdheter/attraktioner. Den kan utgöras av en gård, ett hotell, ett pensionat eller en stugby, som kan ligga vid en vandringsled, sevärt natursceneri, rekreations- och sportområde etc.

*Turistort, By* eller samhälle som huvudsakligen utvecklats med den tidiga turismen som grund. Bebyggelsen består av servicebyggnader som hotell, pensionat, restauranger och kaféer. I anslutning till turistorten finns ofta vandringsleder och olika utflyktsmål.

*Vintersportort/Vintersportanläggning*, Samhälle eller särskild anläggning med turistservicefunktioner som vuxit fram p.g.a. särskilt goda förutsättningar för olika vintersportaktiviteter. Dessa anläggningar är företrädesvis tillkomna fr.o.m. tidigt 1900-tal och in i vår tid.

*Residensstad*, Se **Stadsmiljö**

*Risbygd*, Se **Odlingslandskap**

*Rundby*, Se **Bymiljö**

**Samisk kulturmiljö**, Miljö med samiska lämningar t.ex. visten, kåtatomter, stalotomter (husgrunder), härdar, bengömmor och förrådsgröpar, renvallar med eller utan rengårdor, mjölkningsuddar, flyttningvägar, gravar samt kult- eller offerplatser. Dessa företeelser hänger samman med samiska näringar och traditionella trosföreställningar, som är starkt knutna till landskapets kognitiva värdeinnehåll.

*Vistemiljö*, Samisk säsongsboplats eller permanent boplats. Till miljön hör bl.a. kåtor, stolpbodar, förvaringsutrymmen, härdar, bengömmor, renvallar, rengårdor samt sentida bebyggelse.

*Sanatorium*, Se **Institutionsmiljö**

*Sjukhus/Sjukhusanläggning/Sjukhusområde*, Se **Institutionsmiljö**

*Självvuxen förstad*, Se **Stadsmiljö**

*Sjöfartsstad*, Se **Stadsmiljö**

Mars 2018

**Skansmiljö**, Se **Fästnings- och skansmiljö**

**Skepparsamhälle**, Se **Kustsamhälle/Skepparsamhälle**

**Skogsbruksmiljö**, Miljö, präglad av de verksamheter och anläggningar, som tillhör den form skogsbruket hade från ca 1850 till ca 1970, då flottning inte längre var en väsentlig del av verksamheten. I miljöerna kan avläsas hur trävarubolag och flottledsföreningar organiserat verksamheten för råvaruuttag och transporter för trä- och massaindustrin. Till skogsbruksmiljön kan höra förvaltningsbyggnader, bostäder, kojor, flottningsdammar, rännor, flottningsleder, tjärdalar, kolbottnar m.m.

*Skogsbygd*, Se **Odlingslandskap**

*Skolstad*, Se **Stadsmiljö**

**Skol- och universitetsmiljö**, Miljö med äldre eller för ändamålet uppförda byggnader och anläggningar för utbildning och forskning. Fr.o.m. 1800-talet byggdes folkskolor, läroverk, gymnasier och högre läroanstalter, ofta efter typritningar. Förutom byggnader ingår skolgårdar och ibland grönområden för sport och rekreation. (Jfr **Institutionsmiljö**).

*Folkhögskola*, En vid mitten av 1800-talet framvuxen nordisk skolform, som baserade sig på N.F.S. Grundtvigs idéer. Folkhögskolan var avsedd att ge ett högre mått av bildning inom bondeklassen och senare även arbetarklassen än vad folkskolan kunde ge. Från att ha börjat som små lokala stödföreningar ingår folkhögskolorna numera i den allmänna vuxenutbildningen. Folkrörelser och kristna samfund driver egna folkhögskolor.

*Universitetsmiljö*, Miljö med byggnader för olika funktioner knutna till högre utbildning och forskning. I miljön ingår institutionsbyggnader med lärosalar, laboratoriesalar och lärarrum, bibliotek med läsesalar, aula, kårhus, restauranger samt lokaler och anläggningar för sport och rekreation. Dessa kan vara grupperade i en parkliknande miljö (campusmodellen) eller vara insprängda i en tätortsbebyggelse.

*Lantbruksuniversitet* har även växthus och experimentalfält för försöksodlingar samt ekonomibyggnader för djurhållning, skogs- och jordbruk.

*Skärgårdsby*, Se **Kust och skärgårdsmiljö**

*Skärgårdslandskap*, Se **Kust- och skärgårdsmiljö**

*Skärgårdsmiljö*, Se **Kust- och skärgårdsmiljö**

*Slottslandskap*, Se **Herrgårdsmiljö**



Mars 2018

**Slottsmiljö**, Miljö med kungligt eller av staten ägt slott, vars speciella rang ofta framhävs genom en monumental arkitektonisk utformning. t.ex. torn. Även vissa privatägda större herrgårdar benämns ibland slott. Slottet kan ibland ha sitt ursprung i en äldre befäst anläggning (jfr **Borgmiljö**). Slottsmiljön utgörs, förutom av huvudbyggnaden, av flygelbyggnader, ekonomibyggnader, personalbostäder, alléer och parkanläggningar. Slotten är vanligen omgivna av storskaliga produktionsmarker och i Syd- och Mellansverige ofta av ädellövskog. (Jfr **Herrgårdsmiljö**).

*Slättbygd*, Se **Odlingslandskap**

**Småbruk**, Samlingsnamn för mindre jordbruks- eller skogsbruksfastigheter, som av staten eller enskilda fr.o.m. 1900-talets början och in på 1940-talet upplåtits för jord- och skogsbruk med fördelaktiga lånevillkor. Beroende på arrende- och låneformer kan man tala om skogstorp, odlingslägenhet, kronotorp, kolonat och arbetarsmåbruk. Småbrukens bostadshus och ekonomibyggnader var ofta uppförda efter typritningar och enkelt utformade. Småbruken bar sig sällan i längden som jordbruk och har liksom många äldre torp ändrat funktion, främst till fritidsboende.

*Jordbruksegnahem*, Mindre brukningsenhet med tillhörande jord- eller skogsbruksområde, som ägdes och brukades av en familj. Ett jordbruksegnahem var tillräckligt stort för att uppnå en viss grad av självförsörjning och ekonomisk bärkraft. Jordbruksegnahemmen tillkom på såväl enskilda som statliga initiativ (1905-48 fanns statliga egnahemslån) för att bereda landsbygdsbefolkningen en fortsatt utkomst, hindra inflyttningen till städerna och motverka emigrationen.

*Kolonat*, Mindre jordbruk på statlig mark, som tillkom efter 1920 främst i övre Norrland med statligt stöd, främst för att garantera arbetskraft till skogsbruket.

*Kronolägenhet*, Mindre jordbruk på kronomark, som upplåtits för enskilt bruk, vars utformning, rättigheter och skyldigheter noggrant reglerats i olika upplåtelseförordningar. Detta kunde ske efter avvitringen (uppdelning av mark mellan kronan och enskilda) från omkring 1880 och senare. Definitionen av vissa upplåtelseformer finns i respektive förordning: bostadslägenhet, fjällägenhet, jordbrukslägenhet, jämtländsk arrendelägenhet, kronotorp, norrländsk fjällägenhet, odlingslägenhet samt skogstorp.

*Nybygge*, Jordbruk från 1600- till 1800-tal på kronomark i norra Sverige, som inte tidigare varit permanent bebodd. Fr.o.m. 1673 (första lappmarksplakatet) fick nybyggerna statligt stöd. Nybyggerna karaktäriserades av vidsträckt slåttermarker, som tillsammans med jakt och fiske utgjorde försörjningsbasen. Fr.o.m. 1695 infördes ett permanent odlingsbeting.

*Småstad*, Se **Stadsmiljö**

**Sockencentrum**, Miljö med byggnader för socknens gemensamma funktioner, vanligen grupperade i kyrkans närhet. I miljön kan ingå dels byggnader för kyrkligt ändamål, förutom kyrka t.ex. prästgård, sockenstuga, tiondelada (jfr **Kyrkomiljö**), dels byggnader för annan gemensam verksamhet, som sockenmagasin, tingshus, skola, fattighus och gästgivargård. I större byar samlas ofta sockenbyggnaderna kring ett torg eller vidgat vägskäl. (Jfr **Förindustriell centralort**).

*Sommarnöjesmiljö*, Se **Rekreativmiljö**

Mars 2018

**Stadsmiljö**, Tätort som kännetecknas av en viss typ av rättslig status (juridisk definition) eller en viss typ av markanvändning (funktionell definition). I Sverige fanns före kommunreformen 1971 ett drygt hundratal städer, som hade stadsprivilegier och rätt att bedriva handel, hantverk och annan borgerlig näring. Stadsmiljön karaktäriseras av planlagda gator, torg och tomter med bostadsbebyggelse och byggnader för handels-, hantverks- och förvaltningsändamål. Städerna speglar ofta en lång utveckling från medeltid till vår tid och olika epokers plan- och stadsbyggnadskonst är synliga i stadens utformning. Städerna kan delas in i olika funktionella typer enligt nedan. *Hamn- och sjöfartsstad*, Stad som vuxit fram kring sjöfart i kombination med handelsfunktioner som dominerande ekonomisk bas. Karaktäristiska inslag är hamnområden med tillhörande anläggningar, handelshus, rederier, varvsområden mm.

*Industristad*, Stad, där den industriella verksamheten utgjort basen för stadens ekonomi och en förutsättning för dess utveckling. Industristäderna, med dominerande industribyggnader, är främst tillkomna under 1800-talets slut och 1900-talets början. Det finns också städer med industriell verksamhet alltsedan 1600-talet.

*Järnvägsstad*, Stad, som uppstått och utvecklats som en följd av järnvägsnätets utbyggnad under 1800-talets andra hälft och tidigt 1900-tal. Staden är helt präglad av funktionen som järnvägsstad med ett centralt beläget stationsområde, kring vilket stadens plan är uppbyggd. Ofta är järnvägsstationen belägen i fonden av en axel med en järnvägspark och/eller ett esplanad-/boulevardsystem med stensatta gator.

*Kust- och skärgårdsstad*, Stad, som genom sitt läge är präglad av lokal sjöfart och fiske. Fr.o.m. 1800-talets andra hälft har bebyggelsen ofta kompletterats med sommarhus och andra rekreativmiljöer för sommargäster. Miljön är för det mesta småskalig och utgörs företrädesvis av trähusbebyggelse. (Jfr **Rekreativmiljö**).

*Residensstad, Stiftsstad, Skolstad, Fästnings- och Regementsstad (garnisonsstad)*, Stad med en eller flera dominerande funktioner i landets regionala administration, som tydligt präglat stadsmiljöns utformning, innehåll och sociala struktur. Läns- och stiftsfunktionerna är äldst, medan skol- och militärväsendets verksamheter ofta tillkom under 1800-talet. Bebyggelsen är ofta storstadsmässig med monumental byggnader som t.ex. residens, rådhus, tingshus, biskopsgård, läroverk och byggnader för militära ändamål. Högre tjänstemän inom de dominerande verksamheterna utgjorde under 1800- och tidigt 1900-tal stadens ledande skikt. För dem uppfördes representativa bostäder samt byggnader för kultur, loger och sällskapliv i stadens centrum och omgivningar. (Jfr **Boställsmiljö**).

*Småstad*, Mindre stad med företrädesvis handels- och hantverksgårdar, i södra Sverige byggda i korsvirke och tegel. I övriga landet dominerar trähusbebyggelse. (jfr **Köping**).

Det finns också vissa begrepp som är kopplade till stadsmiljöerna och särskilt till storstäderna.

*Bostadsområde*, Område med en företrädesvis enhetlig och tidstypiskt utformad bostadsbebyggelse i eller intill en stad eller tätort, främst från 1800-talets andra hälft och 1900-talet. Ett bostadsområde kan bestå av såväl flerbostadshus som enbostadshus och kan vara antingen planlagt eller självvuxet. (Jfr **Egna hem/Egnahemsområde**).

*Förort*, Planlagt område i anslutning till en stad eller tätort. I en förort ingår, förutom tidstypiska bostäder, även lokala handels- och servicefunktioner, som fr.o.m. 1940-talet ofta är samlade i en centrumbildning.

*Förstad*, Äldre benämning för separat område utanför ett stadscentrum. En förstad präglas ofta av en viss näringsverksamhet eller befolkningsgrupp. Förstäderna kan delas in i olika typer. En *självvuxen förstad* är ett område

Mars 2018

utmed infartsvägar med små enkla hus, som ofta ligger på oregelbundna tomter. *Arbetarförstäderna* växte under 1800-talets slut och 1900-talets början upp i utkanterna av städerna eller i anslutning till olika industrianläggningar. De kan vara planlagda eller mer oregelbundna och självvuxna. Arbetarförstäderna kan ibland utgöra s.k. "kåkstäder".

*Trädgårdsstad*, Stad eller bostadsområde med enfamiljs- och mindre flerfamiljshus samt tillhörande tomter för trädgårdsodling. De första trädgårdsstäderna anlades vid sekelskiftet 1900 kring storstäderna efter engelska och tyska förebilder och för olika sociala samhällsskikt. De karakteriseras av tämligen enhetligt utformad bebyggelse, där flera kvarter kan upptas av en eller några få hustyper, ofta uppförda efter mönsterritningar, gatustråk med alléer, öppna platser, kyrkor eller kapell samt gemensamma serviceanläggningar. Till trädgårdsstäderna kring storstäderna förde ofta spårbunden kollektivtrafik.

*Villastad/Villasamhälle*, Stad eller bostadsområde, som anlades kring sekelskiftet 1900 i storstädernas ytterområden. Villastaden består av friliggande, ofta individuellt utformade en- och tvåfamiljshus med tillhörande trädgårdar. Ofta finns ett mindre centrum med servicefunktioner som kyrka eller kapell, skola och butiker. Villastäderna hade ursprungligen en enhetlig social prägel, vanligen för ett borgerligt samhällsskikt.

*Stationssamhälle*, Se **Municipalsamhälle**

**Stenbrott/Stenindustri/Stenhuggarsamhälle**, Miljö, präglad av olika verksamheter med sten som råvara, t.ex. flintgruvor, kvarts-, skiffer, kalk- och sandstensbrott. Kalksten har använts bl.a. för tillverkning av kalkbruk och sten har under äldre tider brutits för tillverkning av redskap, slip- och kvarnstenar. Alltsedan medeltiden har sten i allt större omfattning använts som byggnadsmaterial. Fr.o.m. 1800-talets andra hälft utgjorde den industrialiserade stembrytningen en av de viktigaste förutsättningarna för byggandet av våra stenstäder. Stenen användes som byggnadsmaterial, dekorationselement och som gatubeläggning. Den omfattande brytningen medförde en koncentration av verksamheten till ett fåtal platser med permanent industriebebyggelse och bostäder för stenarbetarna. En del utbildades till större samhällen. Till den senare, mer storskaliga stenindustrimiljön, här också anläggningar för transporter, såsom lastplatser, utskeppningshamnar med kajer och upplag. (Jfr **Industrimiljö**).

*Stiftsstad*, Se **Stadsmiljö**

**Sågverkssamhälle**, Samhälle som uppstått i anslutning till sågverk. Bebyggelsen kan bestå av en herrgård och en bruksgata med kontor och bostäder. Andra sågverkssamhällen består, förutom av sågverk och tillhörande anläggningar, av arbetar- och tjänstemannabostäder. Ibland finns också ett s.k. komplementsamhälle med bl.a. handelsbodas och nöjeslokaler.

*Säsongsfiskeläge*, Se **Fiskeläge**

**Tidigindustriell miljö**, Miljö kring arbetsplats eller anläggning för småskalig hantverksmässig verksamhet utöver husbehovstillverkning. Verksamheterna, utvecklades huvudsakligen under 1600- och 1700-talen. Vissa näringar har dock sitt ursprung i medeltiden, t ex inom gruvhantering och sillsalteri. Exempel på tidigindustriella miljöer är vadmal-

Mars 2018

och linnestampar, linskäktar, kalkugnar, mindre stenbrott, tråddragerier, tegelbruk, alunbruk, handpappersbruk, pottaskebrännerier, salpetersjuderier m.m. De flesta miljöerna är endast ofullständigt eller musealt bevarade. Råvaru-, vatten- och energitillgång har påverkat lokaliseringen och ugnar, vatten- och väderkvarnar ingår ofta i anläggningen. Miljöerna finns både vid större gårdar och byar samt i tätorter, men även avskilt från annan bebyggelse. (Jfr **Fornlämningsmiljö, Bruksmiljö**).

**Torp**, Samlingsbegrepp för mindre brukningsenheter på landsbygden med olika bakgrund och olika sociala och ekonomiska förutsättningar. Den vanligaste kategorin är torp av frälsenatur, knutna till storgodsdriften på herrgårdar och säterier. Sådana är kända från medeltiden och de kan ursprungligen ha ingått i avlöningssystemet för den arbetskraft, som arbetade på gårdarna. De anlades vanligtvis på initiativ av markägaren och torparen hade nyttjanderätt till ett stycke mark mot betalning eller arbetsplikt (dagsverken) på gården. De militära torpen, t.ex. soldattorp och båtsmanstorp, tillkom i slutet av 1600-talet i samband med indelningsverkets inrättande. En speciell kategori av torp är de, som var självständiga brukningsenheter och i regel skattbelagda. De anlades som nybyggen på oskiftad bymark och allmänningar fr.o.m. 1500-talet, vanligtvis på initiativ av kronan. Torparinstitutionen upphörde 1943. Redan dessförinnan övergick många torp till fritidsbostäder, friköptes eller förföll och revs. (Jfr **Herrgårdsmiljö, Boställsmiljö**).

**Torvströtäkt**, Miljö med lämningar av torvbrytning, s.k. "torvåkrar", samt ibland tillhörande torvlador. Under första hälften av 1900-talet skedde en omfattande täkt av främst vitmosstorp för användning som stallströ.

**Trädgård**, Avgränsat eller inhägnat markområde av privat karaktär som är ägnat odling av nytto- och/eller prydnadsväxter. Begreppet trädgård är mångfacetterat och omfattar allt ifrån täppor med små trädgårdsland, rabatter och några fruktträd till formellt utformade barockträdgårdar. En trädgård är ofta estetiskt utformad och kan uttrycka en idé eller tanke. I äldre trädgårdar förmedlas denna vanligen med hjälp av geometriska former och/eller i ett ikonografiskt program, i yngre genom växtval, rumsbildning och utsmyckning. Viktiga element kan vara terrasser, parterrer, stenpartier, gångar, dammar, fontäner, skulpturer, lusthus, häckar, lövgångar, bersåer, rabatter, trädgårdsland, orangerier och växthus. (Jfr **Park**).

*Fruktodling*, Större sammanhängande område med fruktträd, för kommersiell fruktproduktion.

*Handelsträdgård*, Anläggning med trädgårdsmästeri, som yrkesmässigt bedriver odling och försäljning av köksväxter, frukt, bär, prydnadsväxter och plantskoleväxter på friland och/eller i växthus.

*Trädgårdsstad*, Se **Stadsmiljö**

*Turistanläggning*, Se **Rekreativmiljö**

*Turistort*, Se **Rekreativmiljö**

*Tåbebyggelse*, Se **Malmbebyggelse**

Mars 2018

**Tätort**, Tättnbebyggt område, som i nordisk befolkningsstatistik är definierat som en ort med minst 200 invånare och med högst 200 m mellan husen (utan hänsyn till församlings-, kommun- eller länsgränser). Tätorter kan delas in i administrativa tätorter, som har olika förvaltnings- och servicefunktioner, och mindre, icke-administrativa tätorter. Till den första kategorin räknas städer, köpingar och municipalsamhällen. Deras särställning upphörde 1971, då ett enhetligt kommunbegrepp infördes. (Jfr **Köping, Municipalsamhälle, Stadsmiljö, Turistort**).

*Universitetsmiljö*, Se **Skol- och universitetsmiljö**

*Utanvidsbebyggelse*, Se **Malmbebyggelse**

*Villastad/Villasamhälle*, Se **Stadsmiljö**

*Vintersportort/Vintersportanläggning*, Se **Rekreativmiljö**

*Vistemiljö*, Se **Samisk kulturmiljö**

*Vägmiljö*, Se **Kommunikationsmiljö**

*Älvdalsbygd*, Se **Odlingslandskap**

*Ödekyrka*, Se **Kyrkomiljö**

*Ödekyrkogård*, Se **Kyrkomiljö**

*Övergångsbygd*, Se **Odlingslandskap**